

УДК 101. 37. 923

В. І. Коновальчуккандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психологіїЧеркаського обласного інституту післядипломної освіти
педагогічних працівників**РЕФЛЕКСІЯ ЯК СПОСІБ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ У ПРОСТОРІ ОСВІТИ**

Реалізація творчого потенціалу людей є основним джерелом соціально-економічного, культурного вдосконалення та розвитку як суспільства, так і цивілізації загалом. Окрім цього, культурно-історичні труднощі сучасного життя, динаміка невизначеності й різноманіття соціально-економічних умов зумовлюють необхідність здібностей нестандартного, оригінального вирішення проблем адаптації, саморозвитку та самореалізації. У низці досліджень існування й розвитку людини та цивілізації ставиться в пряму залежність від наявності в сучасної людини творчого потенціалу. Так, К. Роджерс висловив переконання, із яким неможливо не погодитись, що «розплатаю за відсутність творчості буде не лише погане пристосування індивіда і групова напруженість, а й повне знищення всіх народів» [7, с. 164].

У класичному психоаналізі творчість, мистецтво розглядалися як спосіб примирення принципу задоволення та принципу реальності шляхом витіснення зі свідомості людини соціально й культурно неприйнятних імпульсів. Тому творчість забезпечує підтримку психічної рівноваги особи, знімаючи гостроту реальних конфліктів, понижуючи ймовірність виникнення симптомів чи психічних розладів. На рівні індивідуальної психіки це досягається шляхом реалізації її творчого потенціалу чи творчого самоочищення в результаті сублимації – переведення енергії несвідомих потягів на соціально прийнятну мету – творчу діяльність. З. Фрейд [12] уважав основною функцією творчості компенсацію невдоволеності особи реальним станом речей (мається на увазі як творець, так і люди, котрих приваблюють твори мистецтва) через ілюзорну можливість задоволення своїх несвідомих потягів. Попри визнання за творчістю компенсаторної функції, варто зауважити, що вона не єдина й не завжди основна. Автор психоаналізу виділяв такі властиві мистецькій творчості функції, як співпереживання, почуття ідентифікації, нарцистичне задоволення.

На нашу думку, важливою є думка З. Фрейда щодо мистецької творчості як галузі людської діяльності, у якій найповніше відображаються глибинні зв'язки психіки, а саме: між примітивним і складним, архаїчним і сучасним, реальним і бажаним. Окрім цього, цінність творчої діяльності автор убаचाє в тому, що митець набуває підвищеної здатності сублимації своїх несвідомих потягів, за рахунок чого, не вдаючись до неврозу, може досягнути відчуття всемогутності.

В основу діалектико-матеріалістичної парадигми покладено принцип творчої самодіяльності, сформульований С. Рубінштейном. Відповідно до нього, творчий акт є головним механізмом розвитку людини. Означений принцип виділяє два аспекти творчого акту: 1) спрямований названий й утілений у матеріальному результаті творчості; 2) спрямований усередину – реалізується в змінах особистості людини в результаті її творчості.

На цих засадах набули розвитку ідеї стосовно реалізації у творчості вищої інтеграції людини як неповторної цілісної індивідуальності (К. Абульханова-Славська, Л. Анциферова, І. Семенов, С. Степанов).

Сформульована Л. Виготським соціально-історична й соціально-культурна парадигматика мистецтва намітила продуктивне дослідження творчості, сутності мистецтва,

основане на єдності біологічних і соціальних компонентів, емоційних і рефлексивних підструктур. Особливістю наукового тлумачення феномена творчості у вітчизняній науці є визначеність принципу суспільної детермінованості особистості, зокрема її знань і творчих здібностей. Саме тому творча діяльність особистості розглядається традиційно як результат єдності пізнання та діяльності, критерієм значущості результатів творчості є соціальне середовище. Теорія творчого потенціалу людини, утворюючи великий блок знання у складі загальної теорії людини (антропономії), потребує змістового осмислення як на філософському, так і на загальнотеоретичному рівнях. Традиційно потенціал людини розглядається через її потреби і здібності, які є внутрішньою частиною буття й інтегральними якостями. Потенціал людини відзначається динамічністю: він залежить від віку, змісту життєвого досвіду, соціуму, культурно-історичних факторів. Особлива роль у його цілеспрямованому та конструктивному розвитку відводиться освіті. У просторі освіти символічне наповнення психіки людини з елементарних, заданих біологічною еволюцією сигналів має перетворюватися у вищі, задані культурою процеси уваги, пам'яті, мислення й інші когнітивні процеси, що відрізняються свідомим характером і дієвістю. На цій основі передбачається поступове формування індивідуальної стратегії розгортання творчого потенціалу буття людини. Для сучасного етапу розвитку філософії освіти важливим є формування системних знань про сутність і склад творчого потенціалу, розробки методології дослідження й методологічних принципів, які дали б змогу не просто виявити потенціал, а й досягнути його єства і значення, сенс для людського життя.

Метою статті є висвітлення результатів науково-теоретичного аналізу сутності творчого потенціалу особистості й рефлексії як способу його пізнання та розвитку у просторі освіти.

Напевно, перше, що у зв'язку з цим варто зазначити, – це те, що поняттями «потенціал», «потенція», «потенційний» позначаються подібні процеси в природі та житті людини. Потенціал (від лат. *Potentia* – сила, можливість) – тлумачиться як фізичне поняття, що характеризує величину потенційної енергії в певній точці простору (фіз., тех.). У переносному значенні – сукупність засобів, умов, необхідних для здійснення, підтримки, збереження чогось [10].

У К. Юнга зустрічаємо: «Численні спостереження засвідчують, що в людській душі, так само як і в природі, у результаті напруженості між контрастним полюсами утворюється прихований потенціал, який у будь-який момент може виявити себе у вигляді звільненої енергії». Для Юнга це полюси, що народжують символ: «Падіння каменя або водоспаду з'єднує верхню й нижню площину; між теплом і холодом виникає бурхливий вихровий обмін. Аналогічним чином і між протилежними один одному полюсами психіки визріває та формується «об'єднувальний символ», спочатку – несвідомий» [13, с. 42–43].

Категорія «потенція» має давню традицію. У філософії Аристотеля проблема матерії та форми найтісніше переплетена із проблемою можливості й дійсності (потенції й акту). Матерія завжди надає можливість тієї чи

іншої речі, але дійсністю остання стає лише в результаті активної, цілеспрямованої дії форми. Як природна, так і людська сфера підпорядкована цій безупинній взаємодії можливості й дійсності. І тут доречно згадати, що філософія основоположника томізму Фоми Аквінського сповідує аристотелівську традицію в погляді на світ. Тому поняття «потенція» має важливе значення в томізмі. Як потенція, чиста можливість буття розглядається матерія сама по собі. Вона не володіє дійсним буттям. Справжньою дійсністю є бог, чистий акт. Поняття «потенція», отже, має в цьому випадку дуже місткий зміст і загальний характер. Мислителі різних філософських течій схильні використовувати поняття «потенціал», «потенція» як загальні філософські категорії. Цей факт надає можливість зробити узагальнення поняття потенціалу та його змісту. На основі вищевикладеного можна припустити, що потенціал людини вплетений у загальну універсальну «потенційність» світу. Можливості людини здійснюються, стають дійсністю у взаємозв'язку з універсальними можливостями світу, які виявляють значний вплив на характер потенціалу людини. Разом із тим очевидний і той факт, що мислителі минулого, котрі виходять з ідеї творення світу, значною мірою генералізували на універсальну «потенційність» світу ті характеристики, які властиві потенціалу людини. Тому об'єктивно ідеалістичні вчення минулого закладають і основи уявлень про потенціал самої людини.

Універсальні процеси, що відбуваються у світі, описуються за допомогою низки діалектично взаємопов'язаних категорій: матерія – форма, можливість – дійсність, потенція – акт. Ці категорії не просто тотожні за своїм значенням, а диференціюють, уточнюють характер процесів, що відбуваються, тим самим охоплюючи їхні універсальні характеристики. Це має важливе значення для поглиблення розуміння категорій «потенція» й «потенціал».

Історико-філософський досвід осмислення потенціалу людини дає змогу визначити семантичний континуум його тлумачення на основі суперечностей, які становили його проблему. Вони є результатом історичного розвитку проблеми людини на основі суперечності сутності й існування. У колі проблем стосовно природи й сутності потенціалу людини визначені семантичні континууми: природне-духовне, матеріальне-ідеальне, біологічне-соціальне. Певне розуміння сутності потенціалу людини тісно переплітається із показниками зовнішнього та внутрішнього, суб'єктивного й об'єктивного, суб'єктивного й об'єктивного змісту в потенціалі людини. Означений спектр виявляється не лише в перебігу загальнофілософських роздумів про природу пізнавальної діяльності людини, а й безпосередньо під час розробки категорій потреби і здібності. Так, історія наукових учень про здібності людини визначена континуумом розуміння їхньої природи: у їхньому вродженому характері переконували Декарт, Лейбніц, упевненість у залежність здібностей від зовнішніх умов висловлювали Ібн-Сіна, Гоббс, Гельвецій, Локк, Коменський. А в руслі педагогічної психології Б. Теплов указує, що здібності не можуть бути вродженими. Вродженими можуть бути лише задатки, які є деякими анатомо-фізіологічними особливостями. Задатки лежать в основі розвитку здібностей, а здібності є результатом розвитку. Якщо здібність сама по собі не вроджена, то вона формується в постнатальному онтогенезі (важливо звернути увагу на те, що Б. Теплов розділяє терміни «вроджений» і «спадковий») («вроджений» виявляється з моменту народження й формується під впливом як спадкових, так і середовищних факторів, «спадковий» – формується під впливом чинників спадковості й виявляється як відразу після народження, так і в будь-який інший час життя людини). Здібності формуються в діяльності. Б. Теплов пише, що «... здібність не може виникнути поза відповід-

ною конкретною предметною діяльністю» [8, с. 133.]. Отже, до здібностей належить те, що виникає у відповідній діяльності. Воно ж впливає на успішність виконання певної діяльності. Здібність починає існувати тільки разом із діяльністю. Вона не може з'явитися до того, як почалося здійснення відповідної їй діяльності. Причому здібності не лише виявляються в діяльності, вони в ній створюються.

Під час вивчення потреб виникали питання співвідношення суб'єктивного й об'єктивного в їхній основі. Вирішуючи ці проблеми, філософія розв'язувала й питання про співвідношення сутності та існування потенціалу людини, оскільки зверталася й до проблеми сутнісних підстав потреби і здібностей, і до особливостей їхнього буття і становлення, формувала різні методологічні підходи у вирішенні цих проблем. Поступово в ході філософського осмислення потреб і здібностей людини окреслилася проблема індивідуальної особистісної специфіки. Вона полягає насамперед у визначенні характеристик, властивих потенціалу людини, на відміну від інших живих організмів та інших систем, що мають подібні вияви. Уся попередня історія розвитку людства переконує в необхідності освідомлення надзвичайної важливості духовної складової у творчому потенціалі особистості для визначення долі людства. Своєрідність сутності духовності людини визначає можливість її осягнення на основі рефлексії. Відповідно, під час вивчення потенціалу людини важливо розкрити сутнісні глибини, і весь його спектр індивідуального представлення через феномен – рефлексію. Свого часу П. Тейяр де Шарден, з метою визнання наукою специфіки людського потенціалу, визнавав: «Я бачу лише один засіб – рішуче видалити із сукупності людських вчинків усі другорядні та двозначні вияви внутрішньої активності й розглянути центральний феномен – рефлексію. На думку, якої ми дотримуємося, рефлексія – це набуття свідомістю здатності зосередитися на самому собі й оволодіти собою як предметом, що володіє своєю специфічною стійкістю і своїм специфічним значенням, здатність уже не просто знати, а знати, що знаєш» [9, с. 136].

Проблема пізнання й розвитку творчого потенціалу особистості у просторі освіти зумовлює розгляд рефлексії як фундаментальної підвалини процесу освіти. У європейській філософії проблема рефлексії вперше була поставлена Сократом на основі його ідеї про непізнаність будови світу, фізичної природи речей. Людини знати може тільки саму себе. Таке розуміння предмета пізнання Сократ підтвердив висловлюванням дельфійського оракула: «Пізнай самого себе – і ти пізнаєш весь світ» і визначив логіку пізнавальної діяльності – пізнання світу базується на пізнанні самого себе й задля творчої життєдіяльності: «Вище завдання знання не теоретичне, а практичне – мистецтво жити» [11, с. 206]. Аналіз поглядів античних філософів засвідчує, що філософська рефлексія стає фактором, що впорядковує й розчленовує сукупний духовний досвід людей, накопичений і втілений у культурі.

Поняття рефлексії у філософії ввів Р. Декарт. Філософ висловлює думку: «Коли ... доросла людина відчуває щось і водночас сприймає, що вона не відчувала цього раніше, це друге сприйняття я називаю рефлексією (reflexionem) і зараховую його лише до розуму, хоча воно настільки пов'язане із відчуттям, що обидва відбуваються одночасно і, здається, не відрізняються одне від одного» [2, с. 565].

Німецька класична філософія – новий ступінь у розвитку рефлексивної проблеми. І. Кант розглядає рефлексію у зв'язку з дослідженням підстав пізнавальної здатності, апріорних умов знання і тлумачить її як невід'ємну властивість «рефлектуючої здатності судження» [3, с. 345]. Рефлексія, згідно з І. Кантом, є «усвідомлення ставлення цих уявлень до різних наших джерел пізнання,

і тільки завдяки їм їхнє ставлення один до одного може бути правильно визначено» [3, с. 248].

Історико-філософський аналіз виявляє, що рефлексія – універсальний спосіб аналізу свідомості, джерело адекватного самопізнання, збагачення пізнавальної діяльності, свідомого її контролю; рефлексія – одне з центральних понять філософії, що виражає своєрідність предмета філософії та специфіку філософського методу. Рефлексія стала умовою суверенності філософського знання, обґрунтуванням його особливого статусу.

«Рефлексія» – досить поширений і часто вживаний термін, у широкому сенсі практично ототожнюється із терміном «самосвідомість». Різниця полягає в тому, що поняття самосвідомості застосовується для позначення стану свідомості, а в рефлексії акцентується діяльнісний момент. Це мислення, пізнання. Але є й інша відмінність. У самосвідомості відображається людина як щось ціле, як єдність суб'єктивного та об'єктивного, ідеального й матеріального. Рефлексія ж звернена на свідомість, має своїм об'єктом суб'єктивний світ людини, ідеальне. Це мислення, що досліджує саме себе, власні форми, передумови, методи. Для нього характерний критичний аналіз, оцінювання суперечностей свідомості, пошук способів їхнього вирішення» [4, с. 5].

Термін «рефлексія» походить від пізньолатинського «reflexio» – «звернення назад, відображення». Дієслово reflectere, що, хіт, хит означає насамперед дію 1) гнути назад, хилити, загинати, нахилити, обертати; 2) схилити, звертати до чого-небудь; 3) відхилитися, віддалитися, зменшуватися. Наведені значення дієслова малоцікаві для філософії. Окрім, хіба що пізнього вживання в pass, medial – на позначення дії, здійсненої об'єктом над самим собою або для себе.

Віддієслівний іменник reflexio, onis, f, перекладається як а) загинання, закидання, повертання; б) граматична перестановка, конверсія. В інших словниках значення іменника ширше: «загинання променя світла». Характерна етимологія Гегеля: «Ми вживаємо вираз «рефлексія» насамперед стосовно світла, коли воно у своєму прямолінійному русі зустрічає дзеркальну поверхню й відкидається нею назад» [1, с. 265].

Проблема світла, світлового потоку не лише становить значення, а й має сама по собі велике пізнавальне значення. Світло розумілося та розуміється не лише як зміст чуттєвого сприйняття, а і як аналогія розумових процесів. Саме напруження розуму пов'язане зі світлом, а результат напруження можна поділити на промені світлових інтенсивностей: «смутна ідея», «ясна ідея», «виразність». Так чи інакше, термін «рефлексія» має «візуальну» смислову основу. Рефлексія як пізнавальна здатність уводилася й уживалася «топично», тобто для вирішення гносеологічних питань. Спочатку термін «рефлексія» вживався в розмовній мові в значенні «гнути, нагинати назад». Із плином часу він увійшов у науковий обіг: його стали використовувати в оптиці, де безпосередньо пов'язували із фізичним віддзеркаленням світла, звукової хвилі, кинутого предмета. У європейських мовах це слово поряд зі значенням «відображення» набуло значення роздуму, обдумування, міркування, міркування, коли думка спрямовується на саму себе, відбивається в собі. Починаючи із XVII століття, в англійському й французькому варіантах слововживання термін «рефлексія» має такі значення: «роздум», «міркування», «розгляд». Характерно, що й нині в англійській мові одне з його значень «to bring back» може означати як «принести назад, повертати», так і «згадувати», фіксує давній пласт значень, передбачає, з одного боку, самоспостереження і пригадування, а з іншого – злиті з ним значення дзеркального відображення променя світла. У сучасній філософській літературі зустрі-

чаються різні визначення рефлексії. Традиційно вона розглядається як «поняття філософського дискурсу, що характеризує форму теоретичної діяльності людини, яка спрямована на осмислення власних дій, культури та її підстав; діяльність самопізнання, яка розкриває специфіку душевно-духовного світу людини. Рефлексія ... є усвідомлення практики, світу культури та її модусів – науки, мистецтва, релігії й самої філософії. У цьому сенсі рефлексія є спосіб визначення й метод філософії, а філософія – рефлексія розуму» [6, с. 445].

Як особливий вид пізнання розглядає рефлексію В. Лекторський. Автор вказує на зв'язок рефлексії і самосвідомості, стверджує єдність відображення та перетворення об'єкта рефлексії, вводить поняття «явне» й «неявне» знання [5, с. 255]. Мета пізнавального процесу – отримання явного знання. Неявне знання є засобом, способом отримання явного знання. Кожен акт рефлексії – це акт осмислення, розуміння. Останнє передбачає засоби розуміння – певну мережу смислових зв'язків, зокрема між складовими творчого потенціалу особистості.

Проблема виявлення сутнісних характеристик потенціалу людини із необхідністю виводить до вирішення проблеми духовного потенціалу особистості, визначення духовності, а також проблеми потреби і здібності як складових культури особистості, проблеми розвитку й саморозвитку особистості. Філософський аналіз потенціалу людини актуальний тим, що здатний дати концептуальне знання про людські сили і якості на сучасному рівні їх пізнання й визначити стратегічні напрями реалізації. Відповідно, виняткової значущості й актуальності в умовах сучасності набуває проблема методології дослідження потенціалу людини.

Література

1. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1: Наука логики. – 1974. – 452 с.
2. Декарт Р. Беседа с Бурманом / Р. Декарт // Декарт Р. Сочинения: в 2 т. / Р. Декарт; пер. с лат., франц. – М.: Мысль, 1994. – Т. 2. – 1994. – 640 с.
3. Кант И. Собрание сочинений: в 8 т. / И. Кант; пер. с нем.; под общ. ред. А.З. Гулыги. – М.: ЦОРО, 1994. – Т. 5: Критика способности суждения. – 1994. – 414 с.
4. Ладенко И.С. Философские и психологические проблемы исследования рефлексии / И.С. Ладенко, И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов. – Новосибирск: Препринт, 1989. – 63 с.
5. Лекторский В.А. Субъект, объект, познание / В.А. Лекторский; РАН; отв. ред. В.Н. Садовский. – М.: Наука, 1980. – 357 с.
6. Огурцов А.П. Рефлексия / А.П. Огурцов // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / РАН; научн.-ред. совет В.С. Степин. – М.: Мысль, 2000. – Т. 3. – 2000. – С. 445–450.
7. Роджерс К. Творчество как усиление себя / К. Роджерс // Вопр. психол. – 1990. – № 1. – С. 164–168.
8. Теплов Б.М. Способности и одаренность / Б.М. Теплов // Психология индивидуальных различий / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 320 с.
9. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. де Шарден Тейяр. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
10. Толковый словарь русского языка / под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов, 1989. – Т.: 11: Фрагменты ранних греческих философов. – 1989. – Ч. 1. – 576 с.
12. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М.: Просвещение, 1989. – 446 с.
13. Юнг К. Сны разума (век XX): от НЛО до НСДАП / К. Юнг // Социум. – 1995. – № 3. – С. 37–43.

Анотація

Коновальчук В. І. Рефлексія як спосіб розвитку творчого потенціалу особистості у просторі освіти. – Стаття.

Виходячи із визнання неминущої актуальності проблеми творчого потенціалу людини, у статті з'ясовуються його сутність, особливості розвитку у просторі освіти. Системне уявлення про склад потенціалу дає змогу моделювати мету освітнього процесу – пізнання внутрішнього світу особистості, розкриття сутнісних глибин і всього спектру її потенційних можливостей. У зв'язку з цим постає питання використання такої методології дослідження й таких методологічних принципів, які надавали б змогу не просто виявити потенціал, а зрозуміти його ество і значення, сенс для людського життя. Історико-філософський аналіз свідчить, що універсальним способом виявлення стану психіки людини, джерелом адекватного самопізнання, збагачення пізнавальної діяльності є рефлексія. Рефлексія розглядається як спосіб пізнання творчого потенціалу особистості й обґрунтування його особливого статусу.

Ключові слова: творчий потенціал, потенціал, потреби, здібності, рефлексія, особистість, розвиток.

Анотация

Коновальчук В. И. Рефлексия как способ развития творческого потенциала личности в пространстве образования. – Статья.

Исходя из признания непреходящей актуальности проблемы творческого потенциала человека, в статье анализируются его сущность, особенности развития в пространстве образования. Системное представление о составляющих потенциала позволяет моделировать цель образовательного процесса – познание внутреннего мира личности, раскрытие сущностных глубин и всего спектра ее потенциальных возможностей. В связи с этим возникает вопрос использования такой методологии исследо-

вания и таких методологических принципов, которые позволили бы не просто выявить потенциал, но понять его сущность и значение, смысл для человеческой жизни. Историко-философский анализ свидетельствует, что универсальным способом выявления состояния психики человека, источником адекватного самопознания, обогащения познавательной деятельности является рефлексия. Рефлексия рассматривается в качестве способа познания творческого потенциала личности и обоснования его особого статуса.

Ключевые слова: творческий потенциал, потенциал, потребности, способности, рефлексия, личность, развитие.

Summary

Konovalechuk V. I. Self-reflection as the means of development of creative potential of personality in education space. – Article.

On the assumption of ever-lasting timeliness of creative potential problem the paper reveals its essence and peculiarities of development in education space. System understanding of its constituent parts gives the possibility to model the aim of education process as the perception of the inner world of the personality, revealing of the essential depths and all the spectrum of her/his potential capacities. Due to this, the urgent problem is to us such methodology of research and such methodological principles which can afford not only to reveal the potential but understand its essence and meaning, life purpose. Historic and philosophical analysis proves that that the universal means to study the human psyche condition, source of adequate self-perception, enrichment of cognitive activity is self-reflection. Self-reflection is considered to be the means for cognition of creative potential of personality and justification of its special status.

Key words: creative potential, potential, needs, talents, self-reflection, personality, development.